

ΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΙΕΣ ΤΩΝ ΩΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΕΣΩΡΙΩΝ

Παναγιώτη Ί. Σκαλτσῆ

Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

α) Τά βιβλικά πρότυπα τῆς νυχθήμερης προσευχῆς κοινῆς καί κατ' ἰδίαν¹, «έν παντί καιρῶ»², καί «ἀδιαλείπτως»³, πρὸς κοινωνία τῶν πιστῶν μέ τό Θεό, ἀλλά καί ἐνότητα μεταξύ των, ἐπέδρασαν ἀναμφίβολα στή λειτουργική πράξη καί τήν πνευματική ζωή τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καί τή λατρευτική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα. Οἱ τρεῖς π.χ. σταθερές καί καθορισμένες ὥρες τῆς κοινῆς προσευχῆς «ἐσπέρας καί πρωῖ καί μεσημβρίας»⁴, ὁ «έν τῶ ἱερῶ» αἶνος καί εὐλογία τοῦ Θεοῦ⁵, ἀλλά καί ἡ κατ' ἰδίαν προσευχή «εἰς ἔρημον τόπον»⁶, ἡ κατά τήν «ῶρα τρίτη τῆς ἡμέρας»⁷, «ὁμοθυμαδόν ἐπί τό αὐτό»⁸, «περί ῶραν ἕκτην»⁹, ἐπίσης καί «ἐπί τήν ῶραν τῆς προσευχῆς τήν ἐνάτην»¹⁰ στό ἱερό ἢ στό σπίτι, ἀκόμη καί ἐπτάκις τῆς ἡμέρας κατά τό παράδειγμα τοῦ Δαβίδ¹¹, ἔδωσαν τήν

¹ Βλ. Παναγιώτη Ί. Σκαλτσῆ, *Ἡ παράδοση τῆς κοινῆς καί τῆς κατ' ἰδίαν προσευχῆς, μέ εἰδική ἀναφορά στό Ὡρολόγιο τοῦ Θηκαρά*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2008, σσ.104-123.

² Ψαλμ. 33,1. Πρβλ. Λουκ. 21,36. Ἐφ. 6,18.

³ Α' Θεσ. 5,17.

⁴ Ψαλμ. 54,18. Πρβλ. Δανιήλ 6,11-12 καί 14.

⁵ Λουκ. 24,53. Πρβλ. Πράξ. 2,46.

⁶ Μάρκ. 1,35.

⁷ Πράξ. 2,16.

⁸ Πράξ. 2,1.

⁹ Πράξ. 10,9.

¹⁰ Πράξ. 3,1.

¹¹ Ψαλμ. 3,1.

ἐμπνευση καί τό πρότυπο διαμόρφωσης ἀντίστοιχων ἀκολουθιῶν καί στή χριστιανική Ἐκκλησία¹².

Οἱ καιροί τῆς προσευχῆς ἔχουν λοιπόν τή ρίζα καί τήν ἀφετηρία τους στή λατρευτική ζωή τῆς Βίβλου. Ἡ παλαιά αὐτή παράδοση γίνεται «*ὠδή καινή*»¹³ στήν Ἐκκλησία μέ χριστοκεντρικό, τριαδικό καί ἐσχατολογικό πλέον χαρακτήρα. Στίς πηγές γίνεται ἀπό πολύ ἔνωρίς λόγος γιά «*καιρούς τεταγμένους*»¹⁴, καί «*ὥρας τακτάς... ὡς τρίτην φέρε καί ἕκτην καί ἐνάτην*»¹⁵. Αὐτό προϋποθέτει θεσμική ὀργάνωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος μέ συγκεκριμένο τόπο, κλῆρο καί λαό¹⁶. Γι' αὐτό καί ἡ προτροπή νά μήν παραβαίνει ὁ καθένας «*τόν ὠρισμένον τῆς λειτουργίας αὐτοῦ κανόνα*»¹⁷, ἀλλά καί ἡ πρακτική τῶν μοναχῶν παράλληλα μέ τόν προσωπικό κανόνα νά προβαίνουν στήν τέλεση ὅλων τῶν τεταγμένων ὥρων τοῦ νυχθημέρου, πρωτίστως δέ νά μήν παραβλέπουν τή συμμετοχή των στά θεῖα τοῦ Χριστοῦ μυστήρια¹⁸.

Ἡ περί τήν θεία Λατρεία ἔρευνα ἔχει ὑποστηρίξει ὅτι κατά τούς πρώτους πέντε αἰῶνες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, καί κυρίως κατά τούς δύο τελευταίους, οἱ ὥρες προσευχῆς αὐξάνονται σέ ἑπτά, κατά τό «*ἑπτάκις τῆς*

¹² Βλ. π. Ἀλκιβιάδη Κ. Καλυβόπουλου, *Χρόνος τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων 37], Θεσσαλονίκη 1982, σ.74.

¹³ Ἀποκ.5,9.

¹⁴ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Ἐπιστολή πρὸς Κορινθίους Α'*, 40, PG 1, 288 Α' 289 Α'.

¹⁵ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Στρωματεῖς*, 7, 7, PG 9, 456 Α.

¹⁶ Βλ. Γεωργίου Ν. Φίλια, «Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου κατά τούς τέσσερις πρώτους αἰῶνες», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου*. Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 2015, Ἀθήνα, σσ.51-73.

¹⁷ Κλήμεντος Ρώμης, *Ἐπιστολή πρὸς Κορινθίους Α'*, 40, PG 1, 289 Α.

¹⁸ Παναγιώτη Ἰ. Σκαλτσῆ, ὀ.π., σ.176.

ἡμέρας ἤνεσά σε»¹⁹. Μεταξύ αὐτῶν καί οἱ ὥρες τρίτη, ἕκτη καί ἑνάτη²⁰ μέ ἀπλή μέν, ἀλλά σαφῆ λειτουργική διάταξη ἀποτελούμενη κατά τόν ἅγιο Κασσιανό ἀπό τρεῖς ψαλμούς καί τρεῖς εὐχές²¹. Ὁ ἅγιος Κασσιανός εἶναι αὐτός πού εἰσήγαγε καί τήν τρίψαλμο (50, 62, 89) *novella solemnitas* (νέα ἀκολουθία), κατά μίαν ἄποψη ἕνας ὑποτυπώδης ὄρθρος²² καί κατ' ἄλλην – πιά πιθανή – ἡ πρώτη ὥρα²³. Σέ κάθε περίπτωση ἡ παρέμβαση αὐτή τοῦ ἁγίου Κασσιανοῦ ἀπό τό μοναστήρι του στή Βηθλεέμ²⁴ μαρτυρεῖ καί τή συμβολή τοῦ μοναχισμοῦ, ὥστε οἱ ὼρες ἀπό τήν κατ' ἰδίαν προσευχή νά ἐνταχθοῦν σιγά-σιγά στό Τυπικό τῆς κοινῆς Λατρείας²⁵. Χαρακτηριστικές εἶναι ἐπίσης οἱ πληροφορίες πού μάς δίδει γιά τό θέμα μας τό Ὀδοιπορικό τῆς Αἰθερίας (τέλος 4^{ου} αἰ.)²⁶. Τό κείμενο ὅμως αὐτό θά τό ἐπικαλεσθοῦμε στή συνέχεια ὅταν θά κάνουμε λόγο γιά τίς Μεγάλες ὼρες.

Πρίν δοῦμε τήν μετέπειτα διαμόρφωση, δομή καί ἐξέλιξη τῶν ὼρῶν θά πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀπό τούς πρώτους αἰῶνες ξεκίνησε καί ἡ νοηματοδότησή των. Βασικοί παράγοντες πού συνέβαλαν ὥστε κάθε ὼρα

¹⁹ Ψαλμ. 118, 164.

²⁰ *Διαταγαί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*, 8, 34, SC 320, 242: «Εὐχάς ἐπιτελεῖτε ὄρθρου καί τρίτη ὥρα καί ἕκτη καί ἑνάτη καί ἐσπέρας καί ἀλεκτοροφωνίας».

²¹ Κασσιανοῦ, *De institutis coenobiorum*, III, 4, PL 49, 13 καί 135.

²² Robert Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West: The origins of the divine office and its meaning for today* [Collegeville, MN: The Liturgical Press, 1933²], σσ.206-207.

²³ Robert Taft, ὁ.π., σσ.78-79. Βλ. καί Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), «Οἱ Ἀκολουθίες τῶν ὼρῶν καί τῶν Μεγάλων ὼρῶν: Ἱστορία καί Θεολογία», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου*. Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, σσ.173-174.

²⁴ Κασσιανοῦ, ὁ.π., PL 49, 135.

²⁵ Βλ. Γεωργίου Ν. Φίλια, «Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου κατά τούς τέσσερις πρώτους αἰῶνες», ὁ.π., σσ.67-71.

²⁶ Étherie, *Journal de voyage. Texte Latin, introduction et traduction de H. Pétré*, SC 21, Paris 1948, σσ.232-238.

νά έχει και ένα ή και περισσότερα θέματα ως προς τό περιεχόμενό της είναι ο χρόνος τέλεσής της²⁷, παραδείγματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς πού ἀναφέρονται στήν προσευχή²⁸, καί κυρίως τά γεγονότα τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἔλευση π.χ. τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, ὁ σταυρός καί ὁ θάνατος τοῦ Κυρίου καί ἡ ἀνακαίνιση καί ὁ φωτισμός μας διά τοῦ παναγίου Πνεύματος²⁹. Μέ βάση μάλιστα τά θέματα αὐτά τῶν Ὁρῶν «ἐπελέγησαν οἱ

²⁷ Ἡ Α΄ στίς 7, ἡ Γ΄ στίς 9, ἡ Στ΄ στίς 12 καί ἡ Θ΄ στίς 3 κατά τήν Ἰουδαϊκή διαίρεση τοῦ ἡμερονυκτίου.

²⁸ Δανιήλ 6, 11-12 καί 14 (προσευχή τρίς τῆς ἡμέρας)· Πράξ. 2,15 (τρίτη ὥρα)· Πράξ. 10,9 (ἕκτη ὥρα)· Πράξ. 3,1 (ἐνάτη ὥρα).

²⁹ Κατά τόν Ἰππόλυτο Ρώμης (3^{ος} αἰ.), ἡ προσευχή τῆς τρίτης Ὁρας σχετίζεται μέ τό ὅτι τότε «ἐσταυρώθη ὁ Κύριος» (E. Cassien – B. Botte, *La prière des Heures*, Paris, Cerf, 1963, σ. 90 (1-4). Στηρίζεται στόν Εὐαγγελιστή Μάρκο σύμφωνα μέ τόν ὅποιον ὁ Χριστός σταυρώθηκε τήν τρίτη ὥρα (Μάρκ. 15,25). Βλ. καί π. Ἰωάννου Σκιαδαρέση, «Οἱ καιροί τῆς προσευχῆς στήν Καινή Διαθήκη», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου*. Πρακτικά ἸΕ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων, σσ.47-49). Κατά τήν ἕκτη ὥρα σύμφωνα πάλι μέ τόν Ἰππόλυτο οἱ πιστοί προσεύχονται διότι «σκοτίστηκε ὁ ἥλιος (E. Cassien – B. Botte, ὁ.π., σ. 90 (10-12). Τήν ἐνάτη δέ ὥρα ἡ προσευχή γίνεται διότι ὁ Χριστός «ἐλογχέυθη εἰς τήν πλευράν» (E. Cassien – B. Botte, ὁ.π., σσ.90(15)-92(4). Βλ. καί Γεωργίου Ν. Φίλια, «Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου τούς τέσσερις πρώτους αἰῶνες», ὁ.π., σσ.58-59. Κατά τίς Ἀποστολικές Διαταγές ἡ τρίτη ὥρα σχετίζεται μέ τό γεγονός τῆς καταδίκης τοῦ Ἰησοῦ ἀπό τόν Παῦλο, ἡ ἕκτη ἀναφέρεται στή σταύρωση καί ἡ ἐνάτη στή σταύρωση καί τό σεισμό (βλ. Βιβλ. VIII, 34.3-5). Κατά τόν Μέγα Βασίλειο ἡ τρίτη ὥρα ἀποτελεῖ ὑπόμνημα «τῆς τοῦ Πνεύματος δωρεᾶς τῆς κατά τήν τρίτην ὥραν τοῖς ἀποστόλοις δεδομένης, προσκυνῆσαι πάντας ὁμοθυμαδόν, εἰς τό ἀξιόους γενέσθαι καί αὐτούς τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ... Ἐν δέ τῇ ἕκτη ὥρᾳ κατά μίμησιν τῶν ἁγίων ἀναγκαίαν εἶναι τήν προσευχήν ἐκρίναμεν, τῶν λεγόντων Ἐσπέρας καί πρωΐ καί μεσημβρίας διηγῆσομαι καί ἀπαγγελῶ, καί εἰσακούσεται τῆς φωνῆς μου· καί ὥστε ῥυσθῆναι ἀπό συμπτώματος καί δαιμονίου μεσημβρινοῦ, ἅμα καί τοῦ ψαλμοῦ τοῦ ἐνενηκοστοῦ λεγομένου Ἡ δέ ἐνάτη παρ' αὐτῶν ἡμῖν τῶν ἀποστόλων ἐν ταῖς Πράξεσιν ἀναγκαία εἰς προσευχήν παραδέδοται ἰστορούσαις, ὅτι Πέτρος καί Ἰωάννης ἀνέβαινον εἰς τό ἱερόν· Ἐπί τήν ὥραν τῆς προσευχῆς τήν ἐνάτην» (PG 31, 1012-1027). Ἀργότερα, οἱ ἐρμηνευτές τῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Νυχθημέρου ἅγιοι Μάρκος Εὐγενικός καί Συμεών Θεσσαλονίκης, ἐρμηνεύουν ὡς ἐξῆς: Ἡ πρώτη ὥρα πού τελεῖται συναπτῶς, μέ τόν ὄρθρο ἔχει ὡς θέμα τήν ἔλευση τοῦ φωτός, τήν ἀρχή τῆς ἡμέρας «καί τό ἐλθεῖν ἐφ' ἡμᾶς αὐτοῦ τήν θείαν λαμπρότητα, καί τά ἔργα ἡμῶν κατευθυνθῆναι». Τό Θεοτοκίο δέ πού ψάλλεται μετά τούς ψαλμούς καί τό τροπᾶριο τῆς Ὁρας «οἰκείως δέ τοῦτο λέγεται τότε, διά τήν αἰσθητήν τοῦ ἡλίου ἀνατολήν», καί τό «τόν παράδεισον κατά ἀνατολάς εἶναι». Ἡ Παναγία δηλαδή εἶναι ἡ «τόν τῆς δικαιοσύνης ἥλιον ἀνατείλασα, καί παράδεισον ὡς τό ζύλον τῆς ζωῆς τόν Χριστόν τετοκυία» (Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΔ΄, PG 155, 589 AB). Ἡ τρίτη Ὁρα τελεῖται «διά τήν ἐπιδημίαν ἐν τῇ τρίτῃ ὥρᾳ τοῦ παναγίου Πνεύματος» καί διότι κατ' αὐτήν τήν ὥρα «ἡ κατά τοῦ Σωτῆρος ἀπόφασις γέγονεν» (Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, Σ4Θ΄, PG 155, 552 B). Ἡ ἕκτη ὥρα ἀναφέρεται στίς «ἐν μεσημβρία τοῦ πονηροῦ καί ἐπιβούλου τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐπιθέσεις», (Μάρκου Εὐγενικοῦ, *Ἐξήγησις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀκολουθίας*, PG 160, 11810). Κατά τόν ἅγιο Συμεών θεωρεῖται ὡς Εὐχαριστία «διά τό μεσαίτατον τῆς ἡμέρας καί διά τό σταυρωθῆναι ἐν αὐτῇ τόν Κύριον, καί τό γενέσθαι σκότος ἐπί πᾶσαν τήν γῆν, ὡς τοῦ Σωτῆρος ὑπέρ ἡμῶν σαρκί πάσχοντος» (*Διάλογος...*, Σ4Θ΄, PG 155, 552 C). Τέλος, κατά τήν ἐνάτην Ὁρα «εὐχαριστοῦμεν οὖν τῷ ἀποθανόντι σαρκί δι' ἡμᾶς». Μέ τόν ἐκούσιο θάνατο τοῦ Κυρίου «αἱ ψυχαί ἡμῶν τῶν διαβόλου χειρῶν ἐρρύσθησαν, καί τά σώματα ἡμῶν, ἀναστάντος αὐτοῦ, ἀθανασίαν εἰλήφασιν» (Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, Σ4Θ΄, PG 155, 552 D. Βλ. καί Παναγιώτη ἱ. Σκαλτσῆ, *Λειτουργικές*

κατάλληλοι ψαλμοί και τὰ τροπάρια και από αυτά ένεπνεύσθησαν και οι συντάκται τών εύχών που προωρίζοντο για την κάθε μία από αυτές»³⁰.

β) Η πλήρης λειτουργική συγκρότηση τών Ώρών έχει την αρχή της στον Σιναϊτικό κώδικα 863 (9^{ος} αϊ.) που φέρει τον τίτλο «Ώρολόγιον κατά τον κανόνα της Λαύρας του άγιου πατρός ήμων Σάββα»³¹.

Στον κώδικα αυτό οι Ώρες δεν έχουν εύχές και μεσώρια, οι δέ ψαλμοί στην πρώτη Ώρα είναι 8, μεταξύ τών όποιων και οι στή σημερινή Άκολουθία υπάρχουντες (5, 89, 100). Στην τρίτη Ώρα οι ψαλμοί είναι 7, ανάμεσά τους και οι της σημερινής Άκολουθίας (16, 24, 50). Η έκτη Ώρα έχει έξι ψαλμούς και μεταξύ αυτών οι 53, 54 και 90 της σημερινής έκτης Ώρας. Η ένατη είναι τρίψαλμος μέ τους ψαλμούς 83, 84 και 85 που διασώζονται έως και σήμερα στην σχετική Άκολουθία. Η κάθε Ώρα επίσης περιλαμβάνει τό Άλληλούϊα μέ ψαλμικούς στίχους του ίδιου ψαλμοϋ. Άκολουθει τό τροπάριο της πρώτης Ώρας π.χ. είναι ή γνωστή εύχή «τό φως τό άληθινόν, τό φωτίζον πάντα άνθρωπον...»³².

Άπό τον 11^ο-12^ο αϊ. φαίνεται ότι οι Άκολουθίες τών μικρών καθ' ήμέραν Ώρών στό μοναχικό τυπικό αποκτοϋν τή δομή, μέ μικρές βέβαια

Μελέτες Ι, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2007, σσ.175-176. Νικολάου Χ. Ίωαννίδη (Αρχιμ.), «Οί Άκολουθίες του Νυχθημέρου στον άγιο Μάρκο Εύγενικό και στον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης», έν *Οί Άκολουθίες του Νυχθημέρου*. Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ίερών Μητροπόλεων, σσ. 413-473.

³⁰ Ίωάννου Μ. Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, έκδ. Άποστολικής Διακονίας, Άθήνα ³1984, σ.281.

³¹ Βλ. Juan Mateos, "Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle)", έν *Studi e Testi*, 233, vol. III, Città del Vaticano 1964, σσ.47-76.

³² Βλ. Στεφάνου Άλεξόπουλου (Πρωτοπρ.), «Οί Άκολουθίες τών Ώρών και τών Μεγάλων Ώρών: Ίστορία και Θεολογία», ό.π., σσ.177-179.

παραλλαγές, πού ἔχουν ἕως καί σήμερα³³. Προηγείται τό ἐναρκτήριο Τρισάγιο μόνο στήν Γ΄ καί Θ΄, διότι οἱ ἄλλες ἐπισυνάπτονται στόν Ὅρθρο ἢ Α΄, μετά τό *Στερεῶσαι Κύριος ὁ Θεός...*, καί στήν Γ΄ ἢ Στ΄, *Δεῦτε προσκυνήσωμεν*, τρεῖς ψαλμοί ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος τῆς Α΄ καί ὁ τρίτος τῶν ἄλλων εἶναι οἱ παλαιότεροι. Ἀκολουθεῖ τό Τροπάριο τῆς Ὁρας ἢ τό ἀπολυτίκιο. Παλαιότερα λεγόταν σέ ὅλες τίς μή ἐορτάσιμες ἡμέρες, ἀλλά διατηρήθηκε μόνο κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Κατά τόν ἦχο τοῦ τροπαρίου λέγεται καί τό Θεοτοκίο γιά νά ἀκολουθήσουν στίχος ἢ προκείμενο ἴδιο γιά κάθε Ὁρα, Τρισάγιο, Κοντάκιο ἢ τροπάρια, «*Κύριε ἐλέησον*» μ΄, ἀντί συναπτῆς, «*Ὁ ἐν πατρὶ καιρῶ*», μία εὐχή πού ἀποτελεῖ ἐμβόλιμο στοιχεῖο, «*ὁ Θεός οἰκτειρήσαι ἡμᾶς...*», εὐλογία εἰσαγόμενη κατά τόν συνηθῆ τρόπο, εὐχή τῆς Ὁρας, μία ἢ περισσότερες, καί ἀπόλυση³⁴.

Πρὶν περάσουμε στό νόημα καί τά κριτήρια μέ τά ὁποῖα, κατά τούς ἐρμηνευτές, ἐπιλέγησαν τά διάφορα στοιχεῖα προκειμένου νά διαμορφωθεῖ τό ὡς ἄνω περιεχόμενο τῶν Ὁρῶν, κρίνουμε σκόπιμο νά ἀναφέρουμε κάτι περισσότερο γιά τήν τάξη τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ὁρῶν. Κατ' ἀρχάς νά ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ μικρές καθ' ἡμέραν Ὁρες δέν τελοῦνται αὐτοτελῶς, ὅπως συμβαίνει μέ τίς Ἀκολουθίες τῶν Μεγάλων Ὁρῶν, ἀλλά εἶναι ἐνταγμένες σέ τρεῖς ὁμάδες, γιά πρακτικούς λόγους, ἀλλά χάριν καί τῆς ἀναφορᾶς στοὺς τρεῖς κατά τόν ψαλμό σταθμούς προσευχῆς «*ἐσπέρας*

³³ Βλ. Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτοπρ.), ὀ.π., σσ.179-180.

³⁴ Βλ. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική, τεῦχος Ε΄ Ἀκολουθία τοῦ Νυχθημέρου*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ.40-41.

καί πρωΐ καί μεσημβρίας διηγῆσομαι καί ἀπαγγελῶ καί εἰσακούσεται τῆς φωνῆς μου»³⁵. Ἡ πρώτη Ὦρα λοιπόν τελεῖται συναπτά μέ τόν Ὅρθρο· ἡ τρίτη καί ἡ ἕκτη πρὶν ἀπό τῆς θείας Λειτουργίας κατά τήν ὥρα τῆς προσκομιδῆς καί ἡ ἑνάτη πρὶν ἀπό τόν Ἑσπερινό³⁶. Τό ὅτι τό ἐναρκτήριο Τρισάγιο λέγεται στήν Γ΄ καί Θ΄ σημαίνει ὅτι προηγεῖται ὄχι μίας μεμονωμένης Ἀκολουθίας, ἀλλά μίας ομάδας Ἀκολουθιῶν, «διά τόν ἀπό τῆς Τριάδος ἔλεον καί τήν ἴσην αἴνεσιν τῶν ἀγγέλων καί τήν ὁμολογίαν τοῦ ἐν Τριάδι μόνοῦ Θεοῦ»³⁷. Τῶν Ἀκολουθιῶν ἀντιθέτως πού ἐντάσσονται σέ κάθε μία ἀπό τίς παραπάνω ομάδες προτάσσεται τό «Δεῦτε προσκυνήσωμεν», ὅπως π.χ. συμβαίνει στον Α΄ καί στήν Στ΄ Ὦρα ἢ καί τά Μεσῶρια πού συνάπτονται στίς ἀντίστοιχες Ἀκολουθίες τῶν Ὦρῶν. «Κατά ἀναγκαῖα λογική συνέπεια, ὅταν τό ἀρχαῖο τυπικό προέβλεπε διακοπή μετά τόν Ὅρθρο καί μετά τήν Γ΄ Ὦρα ἢ αὐτοτελεῖ τήν τέλεση κάθε μιᾶς Ὦρας, ὅπως στίς Ἀκολουθίες τῶν μεγάλων Ὦρῶν, κάθε μιᾶς Ὦρα, ἀκόμη καί ἡ Α΄ καί ἡ Στ΄, ἄρχιζαν μέ τρισάγιο, ὅπως εἶναι τυπωμένες στό Τριώδιο καί στά Μηνιαῖα τοῦ Δεκεμβρίου καί τοῦ Ἰανουαρίου»³⁸.

³⁵ Ψαλμ. 52,18.

³⁶ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικάς Ἀπορίες*, τόμ. Α΄, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 1991⁴, σσ.37-38. Ἄν δέν τελεσθεῖ θεία Λειτουργία στήν ἕκτη Ὦρα ἐπισυνάπτεται ἡ Ἀκολουθία τῶν Τυπικῶν στήν ὁποῖαν μετά τούς Μακαρισμούς λέγονται ὁ Ἀπόστολος καί τό Εὐαγγέλιο τῆς ἡμέρας. Στίς ἐνορίες σήμερα οἱ Ὦρες καί τά Τυπικά παραλείπονται τελείως ἐκτός τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, ὁ δέ Ἀπόστολος καί τό Εὐαγγέλιο, ὅταν δέν τελεῖται Λειτουργία, λέγονται στό τέλος τοῦ Ὅρθρου (βλ. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), *Σύστημα Τυπικοῦ τῶν ἱερῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ*, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2006, σ.78.

³⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΕ΄, ΡΓ 155, 557 C.

³⁸ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικάς Ἀπορίες*, τόμ. Δ΄, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 1994, σ. 304.

Γιὰ τὴν τάξη κάθε Ὡρας τὰ σύγχρονα τουλάχιστον Τυπικά λαμβάνουν ὡς πρότυπο τὴν ἐνάτη Ὡρα, προφανῶς λόγῳ τῆς παλαιότητάς της στὴν κοινὴ λατρεία, τόσο τῆ μοναχικὴ ὅσο καὶ τὴν ἐνοριακὴ³⁹, ἀλλὰ καὶ διότι «*ἡ πρό τοῦ Ἑσπερινοῦ καθ' ἐκάστην ἡμέραν ἀναγινωσκομένη Θ' ὥρα ἐστὶ σφραγὶς τῆς Ἀκολουθίας τῆς ἤδη ληγούσης ἐκκλησιαστικῆς ἡμέρας*»⁴⁰. Στὶς *Ἰ. Μονές ἡ Θ' ὥρα τελεῖται στό νάρθηκα, ἐνῶ στὶς ἐνορίες ἐκτός τοῦ Ἱεροῦ ἐνώπιον τῆς κλειστῆς Ὡραίας Πύλης, ὁ ἱερέας φέρων ἐπιτραχήλιῳ ἐκφωνεῖ Εὐλογητός ὁ Θεός ἡμῶν ... Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι, Βασιλεῦ οὐράνιε... Ὁ ἀναγνώστης· τό τρισάγιο κ.τ.λ. Ὁ ἱερεύς· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία... Ὁ ἀναγνώστης· τό κοντάκιον τῆς ἡμέρας, τό Κύριε ἐλέησον μ', τὴν εὐχὴν Ὁ ἐν παντί καιρῷ ..., τό Κύριε, ἐλέησον γ', Δόξα, καὶ νῦν. Τὴν τιμιωτέραν... Ἐν ὀνόματι Κυρίου εὐλόγησον, πάτερ. Ὁ ἱερεύς· ὁ Θεός οἰκτειρήσαι ἡμᾶς... καὶ τὴν εὐχὴν τῆς Θ' Ὡρας Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν... μεθ' ἧν λέγει· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι. Ὁ ἀναγνώστης· Δόξα, καὶ νῦν. Κύριε ἐλέησον γ'. Εὐλόγησον. Καὶ ὁ ἱερεύς τὴν μικρὰν ἀπόλυσιν μετὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς τυχόν ἀγομένης ἐορτῆς καὶ τῆς μνείας τοῦ ἀγίου τῆς ληγούσης ἡμέρας. Καὶ οὕτως εἰσέρχεται εἰς τό ἱερόν διὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ Ἑσπερινοῦ⁴¹.*

³⁹ Βλ. Γεωργίου Ν. Φίλια, «Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου τούς τέσσερις πρώτους αἰῶνες», ὁ.π., σσ.69-70.

⁴⁰ Γεωργίου Βιολάκη, *Τυπικόν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐκδ. Μιχ. Σαλίβερος, Ἀθηναί-Θεσσαλονίκη ἄ.ἔ., σ.3.

⁴¹ Βλ. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σ.49.

Τό ως ἄνω τυπικό ἀναλογικά ἰσχύει γιά ὅλες τίς ὼρες. Ὅσον ἀφορᾷ τά Ἀπολυτικά καί τά Κοντάκια κατά κανόνα ἀναγινώσκονται αὐτά τῆς ληγούσης ἡμέρας, δηλαδή τοῦ ἑορτασθέντος κατ' αὐτήν ἀγίου ἢ τῆς τυχούσης ἑορτῆς. Κατά τίς προεόρτιες ἡμέρες τῶν δεσποτικῶν καί θεομητορικῶν ἑορτῶν λέγεται τό προεόρτιον ἀπολυτικό καί κοντάκιο, κατά δέ τίς μεθεόρτιες ἡμέρες τά τῆς ἑορτῆς. Τήν Κυριακή λέγεται τό ἀναστάσιμο ἀπολυτικό τοῦ ἤχου καί ἀντί κοντακίου ἢ ὑπακοή. Κατά τίς ἄλλες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδας, μή ὑπάρχοντος ἀπολυτικίου καί κοντακίου λέγονται τά τῆς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδας⁴².

Διχογνωμία ὑπάρχει ὡς πρός τό ἂν ἡ Θ' ὼρα ἔχει ἀπόλυση ἢ ὄχι. Κατά μίαν ἄποψη δέν γίνεται ἀπόλυση, ἀλλ' ἀμέσως ἄρχεται ὁ Ἑσπερινός⁴³. Αὐτό ἐνδεχομένως ἀπηχεῖ παλαιά ἀντίληψη ὅτι «*ἡ ἐνάτη ὥρα καί ἡ ἀκολουθία τοῦ λυχνικοῦ ἀποτελοῦν τήν ἔναρξη τῆς λειτουργικῆς συνάξεως τῶν μοναχῶν*»⁴⁴. Αὐτό ὅμως δέν εἶναι ὀρθό, γράφει ὁ π. Κων/νος Παπαγιάννης, «*διότι διά μέν τῆς Θ' ὼρας ἐπισφραγίζεται ὁ κύκλος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ληγούσης ἡμέρας, διά δέ τοῦ Ἑσπερινοῦ ἄρχεται ὁ κύκλος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς νέας ἐκκλησιαστικῆς ἡμέρας*»⁴⁵. Ἔτσι λοιπόν μετὰ τήν εὐχή τῆς Θ' ὼρας *Δέσποτα Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν...*, μεθ' ἣν

⁴² Βλ. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σσ.45-46. Γεωργίου Βιολάκη, ὁ.π., σ.3.

⁴³ Ἱερατικόν, ἔκδ. Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, 1895, σ.5. Τήν αὐτήν ἐντύπωση δίδει καί τό Τυπικό τοῦ Βιολάκη, ὅταν σημειώνει ὅτι «*μετά τήν Εὐχὴν τῆς Θ' ὼρας εὐθύς ἀναγινώσκειται ὁ Προοιμιακός*» (Τυπική Διάταξις τῆς καθ' ἡμέραν Ἀκολουθίας §1,644), ἀλλά σέ ἄλλο σημεῖο εἶναι ὑπέρ τῆς ἀπολύσεως,...

⁴⁴ Γεωργίου Ν. Φίλια, ὁ.π., σ.70.

⁴⁵ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σ.45, σχ.34.

λέγει· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι. Ὁ ἀναγνώστης· Δόξα καί νῦν. Κύριε, ἐλέησον γ'. Εὐλόγησον. Καί ὁ ἱερεὺς τὴν μικρὰν ἀπόλυσιν μετὰ τοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς τυχόν ἀγομένης ἑορτῆς καί τῆς μνείας τοῦ ἁγίου τῆς ληγούσης ἡμέρας⁴⁶. Ἀπόλυση ἐπίσης ὑπάρχει καί στίς ὥρες Α' καί Στ' καθόσον δι' αὐτῶν, ὅπως ἀναφέρθηκε, κατακλείεται ὁμάδα Ἀκολουθιῶν.

Σχετικὰ τώρα μέ τά κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων διαμορφώθηκε τό περιεχόμενο τῶν Ὡρῶν ἐνδεικτικὰ μόνο νά ἀναφέρουμε ὅτι οἱ τρεῖς ψαλμοὶ τῆς Α' Ὡρας π.χ. ὁ 5^{ος} («τά ῥήματά μου ἐνώτισαι Κύριε...»), ὁ 89^{ος} («Κύριε, καταφυγή ἐγεννήθης ἡμῖν ...»), καί ὁ 10^{ος} («Ἐλεος καί κρίσιν ἄσομαί σοι, Κύριε...») περιέχουν εὐχαριστία πρὸς τὸ Θεὸ στὴν ἀρχὴ τῆς ἡμέρας καί «τό ἐλθεῖν ἐφ' ἡμᾶς αὐτοῦ τὴν θείαν λαμπρότητα»⁴⁷. Τό Θεοτοκίον «Τί σε καλέσωμεν, ὦ κεχαριτωμένη...» ἐπελέγη γιὰ τὴν ἀναφορά του στὸν ἥλιο τῆς δικαιοσύνης καί τὴν κατ' ἀνατολὰς θέση τοῦ Παραδείσου⁴⁸. Οἱ τρεῖς εὐχές ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη «Χριστέ τό φῶς τό ἀληθινόν...» διατηρεῖται στή θέση της καί οἱ δύο ἄλλες «ὁ Θεός ὁ αἰώνιος, τό ἀναρχον...» καί «Ὁ ἐξαποστέλλων τό φῶς...» πού μετετέθη στό τέλος τοῦ μεσωρίου, ἔχουν ὡς κεντρικό θέμα τό αἰσθητό καί νοητό φῶς»⁴⁹.

Οἱ ψαλμοὶ τῆς Γ' Ὡρας, ὁ πρῶτος, ὁ 16^{ος} («Εἰσάκουσον, Κύριε, τῆς δικαιοσύνης μου...»), ὁ δεύτερος, ὁ 24^{ος} («Πρὸς σέ, Κύριε, ἦρα τὴν ψυχὴν

⁴⁶ Κωνσταντίνου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὀ.π., σ.45. Βλ. καί Γεωργίου Βιολάκη, ὀ.π., σ.4 καὶ 14-15.

⁴⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΔ', ΡG155, 589 Α.

⁴⁸ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΔ', ΡG 155, 589 Β.

⁴⁹ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σ. 143.

μου...») και ο τρίτος, ο 50^{ος} («*Ελέησόν με, ο Θεός, κατά τό μέγα ἔλεός σου...*») ἐπελέγησαν διότι στίχοι τῶν δύο πρώτων, ὅπως 16,15 «*χορτασθήσομαι ἐν τῷ ὀφθῆναι μοι τήν δόξαν σου*» και 24,12 «*νομοθετήσει αὐτῷ ἐν ὁδῷ ἧ ἡρετίσατο*», ἀναφέρονται στήν ἔλλαμψη τοῦ ἁγίου Πνεύματος και στήν ὑπ' αὐτοῦ καθοδήγηση. Οἱ στίχοι δέ 12-14 «*καρδίαν καθαράν... πνεῦμα εὐθές... τό πνεῦμά σου τό ἅγιον... πνεύματι ἡγεμονικῷ*» τοῦ 50^{ου} ψαλμοῦ ἔχουν τήν ἀναφορά τους στήν ἐπιδημία τοῦ Θείου Πνεύματος⁵⁰. Οἱ εὐχές ἐπίσης «*Δέσποτα Θεέ...*» και ἡ τοῦ μεσωρίου «*Κύριε, ο Θεός ἡμῶν, ο τήν σήν εἰρήνην...*» ἀναφέρονται στήν ἐπιφοίτηση τοῦ ἁγίου Πνεύματος⁵¹. Τό Τροπάριο «*Κύριε, ο τό πανάγιόν σου Πνεῦμα...*» σχετίζεται ἄμεσα μέ τήν τρίτη ὥρα κατά τήν ὁποία κατῆλθε τό ἅγιο Πνεῦμα στους Ἀποστόλους⁵².

Οἱ ψαλμοί τῆς ἕκτης Ὡρας, ο πρώτος, ο 53^{ος} («*Ο Θεός ἐν τῷ ὀνόματί σου σῶσόν με...*»), ο δεύτερος, ο 54^{ος} («*Ἐνώτισαι, ο Θεός, τήν προσευχήν μου...*») και ο τρίτος, ο 90^{ος} («*Ο κατοικῶν ἐν βοηθεία τοῦ Ὑψίστου...*») συνδέονται μέ τό σωτηριολογικό θέμα τῆς Ὡρας⁵³. Σαφῆς ἐπίσης εἶναι και ἡ ἀναφορά τοῦ Τροπαρίου «*Ο ἐν ἕκτη ἡμέρα τε και ὥρα...*» στό κεντρικό θέμα αὐτῆς τῆς Ἀκολουθίας⁵⁴. Ἡ εὐχή «*Θεέ και Κύριε τῶν δυνάμεων...*»

⁵⁰ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΖ', ΡG 155, 592 Β. Βλ. και Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ὀ.π., σ.144.

⁵¹ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ὀ.π., σ.145.

⁵² Πράξ. 2, 15. Βλ. και Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λογική Λατρεία*, σ. 282.

⁵³ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΖ', ΡG 155, 572 C: «*Οἱ δέ τῆς ἕκτης ὥρας τήν ἐπανάστασιν δηλοῦσι τῶν Ἰουδαίων, και τό ζητῆσαι τήν ψυχὴν τοῦ Κυρίου, και θανατῶσαι αὐτόν, ἐπεὶ αὐτόν κατά τήν ἕκτην ἐσταύρωσαν ὥραν*».

⁵⁴ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σ. 146. Τοῦ ἰδίου, *Λογική Λατρεία*, σσ.283-284.

ἀναφέρεται στήν διά τοῦ σταυροῦ διάρρηξη τοῦ χειρογράφου τῶν ἁμαρτιῶν μας καί τήν κατά τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους νίκη⁵⁵.

Οἱ ψαλμοί τῆς ἐνάτης ὥρας κατά τήν ὁποίαν εὐχαριστοῦμε «τῶ ἀποθανόντι σαρκί δι' ἡμᾶς... καί τῶ θανάτῳ αὐτοῦ ἡμᾶς ἀναζήσαντι»⁵⁶, ἀναφέρονται στήν «διά τοῦ θανάτου Χριστοῦ καί τῆς νεκρώσεως τοῦ ἁγίου σκηνώματος αὐτοῦ ἡμῶν σωτηρίαν»⁵⁷. Πρόκειται γιά τούς ψαλμούς 83^ο («Ὡς ἀγαπητά τά σκηνώματά σου...»), 84^ο («Εὐδόκησας, Κύριε, τήν γῆν σου...»), καί 85^ο («Κλῖνον, Κύριε, τό οὔξ σου»). Τό τροπάριο «Ὁ ἐν τῇ ἐνάτῃ ὥρᾳ...» ψάλλεται ὡς στιχηρό δύο θρηνητικῶν στίχων τοῦ 118^{ου} ψαλμοῦ (169 καί 170)⁵⁸. Ἡ εὐχή ἐπίσης «Δέσποτα, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ μακροθυμήσας...» κάνει λόγο γιά τόν θάνατο τοῦ Κυρίου στό σταυρό, καθώς καί γιά τήν τοῦ ληστοῦ μετάνοια⁵⁹.

γ) Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ δομή τῶν μικρῶν – καθ' ἡμέραν Ὁρῶν κατά τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή, ὅποτε καί ἀναγινώσκονται καί στίς Ἑνορίες, χωρίς Μεσῶρια. Οἱ ψαλμοί καί τά τροπάρια εἶναι τά ἴδια μέ αὐτά τῶν Ὁρῶν ὄλου τοῦ ἔτους. Στά τροπάρια βεβαίως πού βρίσκονται στή θέση τοῦ Κοντακίου μετά τό Τρισάγιο καί πρὶν τά σαράντα «Κύριε, ἐλέησον»

⁵⁵ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σ. 147.

⁵⁶ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΣΖΘ', ΡG 155, 552D-553A.

⁵⁷ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΤΚΖ', ΡG 155, 593 Α. Βλ. καί Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σσ.147-148.

⁵⁸ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σσ.148-149. Τοῦ ἰδίου, *Λογική Λατρεία*, σσ.284-285.

⁵⁹ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Λειτουργική*, τεῦχος Ε', σ. 149.

υπάρχει μία αστάθεια και μία σειρά μή ομαλή! «*Ενώ η Α΄ Ώρα έχει ένα μόνο τροπάριο (Θεοτοκίο) – «Τήν υπερένδοξον τοῦ Θεοῦ Μητέρα», οἱ Γ΄, Στ΄ και Θ΄ έχουν ἀπό τρία. Τό Θεοτοκίο αὐτό τῆς Α΄ Ώρας ἀντικαθίσταται κατά τήν Τετάρτη και Παρασκευή μέ σταυροθεοτοκία («Ταχύ προκατάλαβε...») κατά τό Ὁρολόγιο, κατά τό Τριώδιο ὁμως (Τυπικό Καθαράς Δευτέρας) ὄχι. Τό Θεοτοκίο τῆς Γ΄ Ώρας («Ἡ ἐλπίς και προστασία...» ἀν και δέν εἶναι σταυροθεοτοκίο, δέν ἀντικαθίσταται κατά τίς σταυρώσιμες ἡμέρες μέ σταυροθεοτοκίο. Ἀντίθετα τό σταυροθεοτοκίο τῆς Θ΄ Ώρας («Τόν ἀμνόν και ποιμένα...») δέν δίνει τήν θέση του σέ Θεοτοκίο κατά τή Δευτέρα, Τρίτη και Πέμπτη. Τέλος τῆς Στ΄ Ώρας, ἐνῶ και τά δύο πρῶτα τροπάρια εἶναι σταυρώσιμα, τό «Εὐσπλαγχνίας ὑπάρχουσα...» εἶναι Θεοτοκίο και ἀντικαθίσταται μέ σταυροθεοτοκίο («Ὑπερδεδοξασμένη...») μόνο κατά τήν Τετάρτη και Παρασκευή»⁶⁰. Ὁ προβληματισμός ἐδῶ εἶναι ὅτι ἐφόσον οἱ Ώρες ἔχουν τά δικά τους θέματα, σταυρώσιμα ἢ ὄχι, γιατί γίνεται αὐτή ἡ ἐναλλαγή, πού δέν εἶναι μάλιστα και πλήρης. Τό θέμα νομίζω χρήζει βαθύτερης ἔρευνας. Μία πρώτη ἀπάντηση θά μπορούσε νά στηριχθεῖ στό γεγονός τῆς μακρᾶς ἐξέλιξης τῶν ἐν λόγῳ Ἀκολουθιῶν. «Ἡ ἐναλλαγή αὐτή – σημειώνει ὁ καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης – πρέπει νά εἶναι σχετικῶς νεωτέρα»⁶¹. Σύμφωνα μέ τό παλαιότερο χειρόγραφο Ὁρολόγιο Σινᾶ 863, ἡ κάθε Ώρα*

⁶⁰ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικάς Ἀπορίας*, τόμ. Δ΄, σ. 239.

⁶¹ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ὁ.π., σ. 242.

όλοκληρωνόταν μέ τό «Πάτερ ἡμῶν». Τά μετά τούς ψαλμούς Θεοτοκία τροπάρια, διαφορετικά ἀπό τά σημερινά, προσαρμόζονται πρός τά θέματα τῆς Δευτέρας-Τρίτης, Τετάρτης-Παρασκευῆς καί Πέμπτης. Ἡ μεγάλη πάντως ἀνάπτυξη τῶν Ὦρῶν ἀρχίζει ἀπό τόν 11^ο αἰ.⁶².

Προκειμένου τό ψαλτήριο νά ἀναγινώσκειται δύο φορές τήν ἑβδομάδα, τήν περίοδο τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς προστίθεται στίς Ὦρες ἕνα κάθισμα, ἐκτός ἀπό τήν πρώτη Ὦρα τῆς Δευτέρας, τήν Α΄ καί Θ΄ τῆς Παρασκευῆς ὅλων τῶν ἑβδομάδων, καθώς καί τήν Α΄ Ὦρα τῆς Πέμπτης τοῦ Μεγάλου Κανόνα⁶³. Ἡ θέση αὐτοῦ τοῦ καθίσματος εἶναι ἀμέσως μετά τήν ἀνάγνωση τῶν τριῶν ψαλμῶν. Ἄλλα χαρακτηριστικά στοιχεῖα στή τάξη τῶν Ὦρῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς εἶναι οἱ μετά τήν εὐχή «Ὁ ἐν παντί καιρῷ καί πάση ὥρᾳ» καί τό «ὁ Θεός οἰκτειρήσαι ἡμᾶς...», τρεῖς μεγάλες μετάνοιες λέγοντες στήν κάθε μία ἕνα στίχο τῆς εὐχῆς τοῦ ἀγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου «Κύριε καί δέσποτα τῆς ζωῆς μου...». Στή συνέχεια «ἐτέρας μικράς ἰβ΄, λέγοντες καθ΄ ἐκάστην, τό· ὁ Θεός ἰλάσθητί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, καί ἐλέησόν με», ἔπειτα «μεγάλην μετάνοιαν μίαν (γινομένων ὁμοῦ δέκα ἕξι), λέγοντες πάλιν τόν τελευταῖον στίχον τῆς ἀνωτέρω εὐχῆς· *Ναί, Κύριε Βασιλεῦ, δώρησαί μοι τοῦ ὄραν τά ἐμά πταιίσματα, κ.λπ.*»⁶⁴.

⁶² Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ὀ.π., σ. 242.

⁶³ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, «Λειτουργικές ἰδιομορφίες τῶν ἀκολουθιῶν τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς», ἐν *Ἀξίες καί Πολιτισμός. Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Εὐάγγελο Θεοδώρου*, Ἀθήνα 1991, σ.224.

⁶⁴ Ὠρολόγιον τό Μέγα, Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα ¹⁶2005, σ.94.

Στήν Στ' Ώρα επίσης, τίς καθημερινές τῆς τεσσαρακοστῆς, τήν Τετάρτη καί Παρασκευή τῆς Τυροφάγου καί τίς τρεῖς πρῶτες μέρες τῆς Μεγάλης Ἐβδομάδας, μετά τό τροπάριο «Ὁ ἐν ἕκτη ἡμέρᾳ τε καί ὥρα...» καί τό Θεοτοκίο παρεμβάλλεται τό ἀνάγνωσμα τῆς Προφητείας ἀπό τόν Ἡσαΐα, μέ ἕνα προκείμενο στήν ἀρχή καί ἕνα στό τέλος. Τό στοιχεῖο αὐτό προέρχεται ἀπό τήν τάξη τῆς ἀσματικῆς τριθέκτης. Στήν Θ' Ώρα, μετά τό *Κύριε ἐλέησον* μ' γίνονται οἱ τρεῖς μεγάλες μετάνοιες καί ψάλλονται οἱ Μακαρισμοί ἀπό τήν Ἀκολουθία τοῦ Τυπικοῦ. Στό τέλος ἀναγινώσκεται ἡ εὐχή «Ὁ ἐν παντί καιρῷ...», Ὁ Θεός οἰκτειρήσαι ἡμᾶς, τρεῖς μεγάλες μετάνοιες καί εὐθύς ἄρχεται ὁ Ἑσπερινός⁶⁵.

Ἐπάρχει «ἡ συνήθεια νά παραλείπονται κατά τήν Μ. Τεσσαρακοστή οἱ εὐχές τῆς Στ' καί τῆς Θ' Ώρας, αἱ ὁποῖαι διά τοῦτο δέν περιλαμβάνονται συνήθως εἰς τάς φυλλάδας τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς καί τῆς Μ. Ἐβδομάδος. Ἡ παράλειψις ὅμως αὕτη δέν εἶναι ὀρθή, ὀφείλεται δέ εἰς τήν ἀσάφειαν τῶν διατάξεων τῶν νεωτέρων Ὁρολογίων. Οὕτως ὀρίζεται εἰς τήν Στ' Ώραν: *Ἐκ τῆς διατάξεως ταύτης προφανῶς συνήχθη τό συμπέρασμα ὅτι ἡ εὐχή δέν πρέπει νά λέγεται κατά τήν Μ. Τεσσαρακοστή. Ἡ ὀρθή ὅμως ἔννοια τῆς διατάξεως εἶναι ὅτι μετά τό Ὁ Θεός οἰκτειρήσαι ἡμᾶς, ἐάν μέν εἶναι Μ. Τεσσαρακοστή, γίνονται πρῶτον*

⁶⁵ π. Κων/νου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σσ.607-608. Βλ. καί Παρασκευᾶ Ἀγάθωνος, «Ἀκολουθία τοῦ Νυχθημέρου τίς καθημερινές τῆς Μ. Τεσσαρακοστῆς», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου. Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, σσ. 253-254.

αί μετάνοιαι καί ἔπειτα λέγεται ἡ εὐχή, ἐκτός δέ τῆς Τεσσαρακοστῆς λέγεται εὐθύς ἡ εὐχή. Ὡστε τό 'εἰ ἔστι Τεσσαρακοστή' ἀναφέρεται εἰς τάς μετανοίας καί ὄχι εἰς τήν εὐχήν, ἡ ὁποία πάντοτε πρέπει νά λέγεται»⁶⁶.

Ἀναφέραμε παραπάνω τήν ἐπίδραση πού εἶχε ἡ ἀσματική Τριθέκτη στή διαμόρφωση τῆς Στ' Ὡρας τῆς περιόδου τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς. Ἀνάλογες ἐπιδράσεις καί παραλλαγές στή δομή καί τήν τάξη τῶν Ὡρῶν μαρτυροῦνται πολλές στά διάφορα Τυπικά καί Ὡρολόγια. Νά ἐπισημάνουμε κάποια παραδείγματα. Στό Τυπικό τῆς Ἀναστάσεως, 12^{ου} αἰ. Οἱ Ἀκολουθίες τῶν Ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς δομοῦνται κατά τήν τάξη τῆς ἀσματικῆς παράδοσης καί ξεκινοῦν μέ τό «*Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...*»⁶⁷. Ἀσματική τάξη στίς Ὡρες μέ ψαλμικά Ἀντίφωνα καί εὐχές Ἀντιφώνων ἔχουμε καί στήν Κωνσταντινοπολίτικη παράδοση σύμφωνα μέ Εὐχολόγιο τοῦ ΙΑ' αἰ.⁶⁸.

Στό Τυπικό τῆς Εὐεργέτιδος ἀναγράφεται τό ἐξῆς στό κεφάλαιο «*Περί τῆς ἀγρυπνίας τῶν Κυριακῶν*»· «*Μετά τήν παρέλευσιν τῆς ἐορτῆς τῶν ἀγίων ἀποστόλων, δεῖ γινώσκειν, ὅτι καταλιμπάνονται αἱ ἐν τῷ κοινῷ μέχρι τῆς ἀγίας μ'. τοῦ ἀγίου Φιλίππου· τάς γάρ μόνον τεσσαρακοστάς ψάλομεν τάς ὥρας ἐν τῷ κοινῷ μέχρι καί στιχολογίας, τό δέ λοιπόν ἅπαν*

⁶⁶ π. Κων/νου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὀ.π., σσ.607, σχ. 1159.

⁶⁷ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμητικῆς Σταχυολογίας*, τ.Β', ἐν Πετρούπολει 1894, σσ.147-154.

⁶⁸ βλ. Miguel Arranz, *L' eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI* [Rome: Pontifical Gregorian University, 1996], σσ.100-113. Στεφάνου Ἀλεξόπουλου, «Οἱ Ἀκολουθίες τῶν Ὡρῶν καί τῶν Μεγάλων Ὡρῶν: Ἱστορία καί Θεολογία», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου. Πρακτικά...*, σσ. 185-186.

τοῦ ὅλου χρόνου ψάλλομεν ταύτας ἐν τῷ κελλίῳ»⁶⁹. Στό Τυπικό τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Μαχαιρᾶ (ἀρχές 13^{ου} αἰ.) πού συνέταξε ὁ ἅγιος Νεῖλος σημειώνεται τό ἐξῆς γιά τήν πρώτην Ὦρα· «Χρή τοίνυν, μετὰ τήν ὀρθρινήν δοξολογίαν, συνημμένως ψάλλεσθαι ἀφ’ ἡμῶν τήν πρώτην ὥραν, ὡς σύνηθες· καί μετὰ τό τέλος αὐτῆς, τοῦ εἰωθίου τελουμένου ἐν τῷ νάρθηκι τρισαγίου, λέγει ὁ ἱερεὺς Ἐϋξασθε ὑπέρ τοῦ ἀγίου πατρός ἡμῶν καί ὑπέρ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν καί κτιτόρων’, καί μετὰ τήν συμπλήρωσιν, ἐν τοῖς κελλίοις ἡμῶν ἀπιέναι, πάσης ἀφεμένουσιν συνελεύσεώς τε καί ματαιίας ἀπασχολίας, ἀργοσχολίας τε καί γέλωτος ἀτάκτου»⁷⁰.

Παραλλαγές γνωρίζουμε ἐπίσης καί στήν τάξη τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ὁρῶν τῆς Διακαινησίμου Ἑβδομάδος. Στό Τακτικόν τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαυρορείτου (11^{ος} αἰ.) π.χ. σημειώνονται τά ἐξῆς: «Καί περί μέν τὰς ὥρας τῆς διακαινησίμου τοῦ Πάσχα εἰς κατά μίαν ὥραν τό «Χριστός ἀνέστη» τρίτον, καί τό «Ἀνάστασιν Χριστοῦ θεασάμενοι» τρίτον, καί τρισάγιον, καί τό «Εἰ καί ἐν τάφῳ κατήλθες», καί τό «Κύριε ἐλέησον» λ’. Οὕτως ψάλλονται αἱ ὥραι τῆς διακαινησίμου κατά τόν τύπον τῶν Στουδίου καί τῶν Ἱεροσολύμων»⁷¹. Κατά τήν Ὑποτύπωση τοῦ ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (9^{ος} αἰ.) καί τή Διατύπωση τοῦ ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου «ἕως τῆς

⁶⁹ Alekses Dmitrievskij, *Opisanie Liturgitseskich Rukopisej*, Κίεβο 1895 (φωτ. ἀνατ.1965), σ.609. Βλ. καί Διονυσίου Μπιλάλη-Ανατολικιώτη, «Αἱ Ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου τῶν ἀκοιμητῶν μοναχῶν», ἐν *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου. Πρακτικά...*, σσ.364-365.

⁷⁰ Ἁγίου Νεῖλου, *Τυπική Διάταξις*, Εἰσαγωγή, κείμενον, σχόλια: Οἰκονόμος Παρασκευᾶς Ἀγάθωνος, Λευκωσία 2002, σ.70.

⁷¹ Vladimir Beneševic, *Taktikon Nikona Chernogortsa*, Petrograd 1917, σ.23. Βλ. καί Στεφάνου Ἀλεξόπουλου, «Οἱ Ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν καί τῶν Μεσωρίων», ὁ.π., σ.187.

Πεντηκοστής οὔτε ὥρας ψάλλομεν οὐδέ γόνυ κλίνομεν...»⁷². Ἡ σημερινή τάξη εἶναι παρόμοια μέ αὐτήν τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Νίκωνος τοῦ Μαυρορείτου, μέ τήν προσθήκη ὠρισμένων τροπαρίων, ὅπως «Προλαβοῦσαι τόν ὄρθρον. Ἐν τάφῳ σωματικῶς. Δόξα, ὡς ζωηφόρος. Καί νῦν, Τό τοῦ Ὑψίστου». Ἡ σύντομη αὐτή Ἀκολουθία «τελεῖται ἀντί [τῆς Α΄ Ὁρας, τῆς Τριθέκτης,] τῆς Θ΄ Ὁρας, τοῦ Ἀποδείπνου καί τοῦ Μεσονυκτικοῦ τρισσευομένη, εἰς ἐκάστην περίπτωσιν». Σύμφωνα μέ τό Τυπικό τῆς Μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἡ Ἀκολουθία αὐτή «λέγεται ἅπαξ μόνον ἀντί τῆς Α΄ καί τῆς Θ΄ Ὁρας, τρισσεύεται δέ εἰς πάσας τάς ἄλλας περιπτώσεις»⁷³.

δ) Ἐκτός τῶν μικρῶν λεγομένων Ὁρῶν μέ τίς παραλλαγές των, ὑπάρχουν καί οἱ Μεγάλες Ὁρες, τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς πού εἶναι καί οἱ παλαιότερες, τῆς Μεγάλης Πέμπτης, τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων, τῆς παραμονῆς τῶν Φώτων καί τῆς Πεντηκοστής. Στίς Ἀκολουθίες αὐτές διατηρεῖται ὁ σταθερός ψαλμός τῆς κάθε Ὁρας (Γιά τήν πρώτη ὁ Ε΄ «*Τά ρήματά μου ἐνώτισαι Κύριε...*», γιά τήν τρίτη ὁ Ν΄ «*Ἐλέησόν με ὁ Θεός...*», γιά τήν ἕκτη ὁ Ζ΄ «*Ὁ κατοικῶν ἐν βοηθείᾳ τοῦ Ὑψίστου...*» καί γιά τήν Θ΄ ὁ ΠΕ΄ «*Κλῖνον, Κύριε, τό οὔς σου...*»), καί προστίθενται δύο μεσανικτοί ψαλμοί μέ κριτήριο τό θέμα τῆς ἡμέρας ἢ τό

⁷² PG 99, 1708. Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Amsterdam 1965, σ. 132. Βλ. καί Στεφάνου Ἀλεξόπουλου, «Οἱ Ἀκολουθίες τῶν Ὁρῶν καί τῶν Μεγάλων Ὁρῶν: Ἱστορία καί Θεολογία», ὁ.π., σσ.187-188.

⁷³ π. Κων/νου Παπαγιάννη (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σ.659 καί στήν ἴδια σελίδα τό σχόλιο 1306.

περιεχόμενο τῆς ἑορτῆς. Ὁ τίτλος Μεγάλες ὼρες δικαιολογεῖται ἀπό τό ὅτι σέ αὐτές ἔχουν ἐνταχθεῖ, ἄγνωστο ἀπό πότε, σέ κάθε ὼρα τρία βιβλικά ἀναγνώσματα (προφητεία ἀπόστολος, Εὐαγγέλιο) σχετικά μέ τό πάθος τοῦ Κυρίου, καί τρία ἰδιόμελα τροπάρια.

Οἱ ρίζες τῶν Μεγάλων ὼρῶν καί δὴ αὐτῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς βρίσκονται στά Ἱεροσόλυμα. Ἡ περιηγήτρια Αἰθερία (τέλος 4^{ου} αἰ.) μιᾶ γιά συγκεντρωμένο πλῆθος στόν προαύλιο χῶρο μεταξύ τοῦ Σταυροῦ καί τῆς Ἀναστάσεως τήν ἡμέρα αὐτή, τό ὅποιο τήν ἕκτη ὥρα ἔψελνε ὕμνους, ὠδές καί ψαλμούς καί ἄκουγε ἀναγνώσματα, προφητικά, ἀποστολικά καί Εὐαγγέλια. *«Ἐτσι, ἀπό τῆς ἕκτης ἕως τῆς ἐνάτης ὥρας, δέν παύουν νά διαβάζουν καί νά ψάλλουν ὕμνους, ὥστε νά δειχθῆ εἰς ὅλους πώς ὁ,τι προεῖπαν οἱ Προφῆται διά τό πάθος τοῦ Κυρίου, γίνεται φανερόν, τόσον ἀπό τό Εὐαγγέλιον ὅσο καί ἀπό τά συγγράμματα τῶν Ἀποστόλων, ὅτι ἔχει ἤδη πραγματοποιηθῆ»⁷⁴.*

Τήν ὡς ἄνω λιτή καί ἀδιαμόρφωτη εἰκόνα τῶν ὼρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς φωτίζει περισσότερο τό Ἀρμενικό καί Γεωργιανό Ἐκλογάδιο, ἄρμενική μετάφραση ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} αἰ. Στό κείμενο αὐτό ἡ κατά τήν ἕκτη ὥρα τελούμενη Ἀκολουθία περιλαμβάνει

⁷⁴ Pierre Maravel, *Egerie. Journal de Voyage*, ἐν Sources Chrétiennes 296 (Paris 1982), §37. Βλ. Καί Νικοδήμου (Ἀρχιμανδρίτου), *Αἰθερίας Ὀδοιπορικόν εἰς τό Σινᾶ καί τοὺς Ἁγίους Τόπους*, ἐκδ. «Τῆνος», Ἀθήναι 2007, σ. 196. Βλ. καί Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), «Οἱ Ἀκολουθίες τῶν ὼρῶν καί τῶν Μεγάλων ὼρῶν: Ἱστορία καί Θεολογία», ὁ.π., σσ.194-195. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Αἱ μεγάλαι ὼραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καί τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (κατά τόν ὑπ' ἀριθμ. 7 κώδικα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης)*, Θεσσαλονίκη 1964, σ.16.

όκτώ μέρη, τό καθ' ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ἔχει ἓνα ψαλμό, προφητικό καί ἀποστολικό ἀνάγνωσμα. Εὐαγγελικό ἀνάγνωσμα ὑπάρχει μόνο στά τέσσερα τελευταῖα τμήματα⁷⁵. Τό σημαντικό γιά τήν ἱστορία καί τό περιεχόμενο τῶν Ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς εἶναι ὅτι τά σημερινά Βιβλικά ἀναγνώσματα ὑπάρχουν σέ αὐτή τήν παλαιά λειτουργική πηγή. Τό ἴδιο καί τά δώδεκα ιδιόμελα τροπάρια⁷⁶ πού κατανέμονται στίς τέσσερις Ὡρες πρίν ἀπό τά ἀναγνώσματα. Στό ἐν λόγω Ἐκλογάδιο βρίσκονται ὅλα μαζί στήν ἀρχή τῆς σχετικῆς διάταξης⁷⁷. Πρόκειται γιά τά τροπάρια· «*Σήμερον τοῦ ναοῦ τό καταπέτασμα...*», «*Ὡς πρόβατον ἐπί σφαγήν ἤχθης...*», «*Τοῖς συλλαβοῦσι σέ παρανόμως...*» καί τό τελευταῖο τῆς ἐνάτης «*Σήμερον κρεμᾶται ἐπί ξύλου...*». Τά ἴδια τροπάρια, ἀλλά μέ διαφορετική σειρά, κατά τό Ἱεροσολυμητικό Κανονάριο τοῦ ζ' αἰ., ψάλλονταν τήν ἕκτη ὥρα πρό τοῦ Ἁγίου Γολγοθᾶ προτασσομένου στό καθένα ἐνός ψαλμικοῦ στίχου⁷⁸.

Σέ κώδικα τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ 11^{ου} αἰ., σέ ψαλτήριο καί ὄχι Ὡρολόγιο, ἔχει ἐντοπισθεῖ Ἀκολουθία τῶν Ὡρῶν τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, ἡ ὁποία ἐκτιμᾶται ὅτι ἀποτελεῖ τήν μητρική ἢ τήν ἀμέσως συγγενή πρός αὐτήν μορφή τῶν σημερινῶν μεγάλων Ὡρῶν. Παραπέμπει σέ λειτουργική πράξη

⁷⁵ A. Renoux, *Le Codex Armenien* Jerusalem 121, *Patrologia Orientalis* 35, 1, no 163 καί 36.2, 145.

⁷⁶ Βλ. Sebastia Janeras, *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine*. *Studia Anselmiana* 99 – *Analecta Liturgica* 13, Rome : Pontificio Ateneos. Anselmo, 1988, σσ.235-236.

⁷⁷ Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), ὀ.π., σσ.197-198.

⁷⁸ Πρωθ. Κορνηλίου Σ. Κεκελίδζε, *Ἱεροσολυμητικόν Κανονάριον (Τυπικόν) τοῦ ζ' αἰῶνος* (κατά Γεωργιανήν μετάφρασιν), μεταφρασθέν ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπό Ἀρχιμανδρίτου ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ, ἐν Ἱεροσολύμοις 1914, σσ. 62-65.

τῶν ἀρχῶν τοῦ 5^{ου} μ.Χ. αἰ., παλαιότερη δηλαδή τῶν προαναφερθέντων πηγῶν. Στόν ἐν λόγῳ κώδικα οἱ ὼρες εἶναι τρίψαλμες μέ δύο τροπάρια στή συνέχεια ἐκ τῶν ὁποίων τό δεύτερο Θεοτοκίο, καί χωρίς ἀναγνώσματα. Μέ τή δομή αὐτή μαρτυροῦνται ἐπίσης καί ὼρες τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ὅπου κυριαρχεῖ τό γεγονός τοῦ μυστικοῦ Δείπνου, καί ὼρες τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ὅπου τονίζεται τό γεγονός τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου⁷⁹.

Σέ κείμενο μεταγενέστερο τοῦ 12^{ου} αἰ., πού διασώζει ὁμως παλαιά Ἱεροσολυμητικά λειτουργικά στοιχεῖα, ἡ Ἀκολουθία ἔχει ἀσματική δομή. Πρόκειται γιά τό Τυπικό τῆς Ἀναστάσεως πού ἀπό τόν κώδικα 43 ἔχει ἐκδώσει ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμέας⁸⁰. Κάθε ὼρα ἀρχίζει μέ τό «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία...», γιά νά ἀκολουθήσουν ἕνας ψαλμός, σταθερό τροπάριο τό «Ὅτε οἱ ἔνδοξοι μαθηταί...», τό Θεοτοκίο, τρία ιδιόμελα, προκείμενο, προφητικό καί ἀποστολικό ἀνάγνωσμα, ἕτερο προφητικό καί ἕτερο ἀποστολικό ἀνάγνωσμα, Εὐαγγέλιο καί «εὐθύς» τά λοιπά ἐκάστης ὼρας⁸¹. Στό ἐν λόγῳ Τυπικό οἱ ὼρες τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἔχουν τόν τίτλο «Σύν Θεῷ ἀκολουθία τῶν ὼρῶν καί τά τροπάρια Ποίημα Σωφρονίου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων τοῦ ἀρχαίου καί φιλόσοφον». Στό Τριώδιο βέβαια φέρονται ὡς ποίημα Κυρίλλου Ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας. Πιθανόν ὁ ἅγιος Κύριλλος νά παρενέβη στό προϋπάρχον ὑλικό τῶν ὼρῶν.

⁷⁹ Βλ. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Αἱ Μεγάλαι ὼραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καί Μεγάλου Σαββάτου*, σσ.3-27.

⁸⁰ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὁ.π., σσ.147-154.

⁸¹ Βλ. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Αἱ Μεγάλαι ὼραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καί τοῦ Μεγάλου Σαββάτου...*, σσ. 17-18. Βλ. καί Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), ὁ.π., σσ.198-201.

Τό ἔθος π.χ. τῶν τριῶν ἀναγνωσμάτων ἔχει Ἀλεξανδρινή προέλευση. Ἀλλά καί ὁ ἅγιος Σωφρόνιος ἔχει πολλές πιθανότητες νά εἶναι αὐτός πού σέ ἕνα μοναστικό περιβάλλον εἰσήγαγε τήν κοσμική - ἀσματική δομή τῶν Ὡρῶν. «*Ἡ εἰσαγωγή τοῦ βυζαντινοῦ ἀσματικοῦ τύπου εἰς Ἱεροσόλυμα – γράφει ὁ καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης - ὠφείλετο προφανῶς εἰς τήν μετά τήν ὑπό τοῦ Ἡρακλείου ἀνάκτησιν τῆς ἁγίας Πόλεως ὑπό τῶν Βυζαντινῶν (628) καί τόν πρό τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπό τῶν Ἀράβων (536) ἐπελθόντα τονισμόν τοῦ κύρους καί τῆς αἴγλης τοῦ Βυζαντίου, συνεπῶς δέ καί τῆς ἀκτινοβολίας τῆς ἐκεῖ κρατούσης λειτουργικῆς πράξεως. Οὕτως ἀνερχόμεθα ἀσφαλῶς εἰς τήν μεταξύ τῶν ἐτῶν 628 καί 636 περίοδον, εἰς τούς χρόνους δηλαδή τῆς ἀκμῆς τοῦ πατριάρχου Σωφρονίου*»⁸². Ἡ κατά τό Τυπικό τῆς Ἀναστάσεως Ἱεροσολυμητική πράξις ὅσον ἀφορᾷ τίς Ὡρες τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς προσαρμόστηκε σέ αὐτήν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως φαίνεται ἀπό τό Τυπικό τῆς Εὐεργέτιδος, τοῦ 12^{ου} αἰ.⁸³.

Ἀπό τό ὡς ἄνω Τυπικό τῆς Εὐεργέτιδος καί τό τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος Μεσσήνης (1131) πληροφοροῦμαστε καί περί τῆς ὑπάρξεως Μεγάλων Ὡρῶν τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων καί τῶν Θεοφανείων⁸⁴. Ἔχουν ὡς πρότυπο τίς Ὡρες τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς. Εἶναι τρίψαλμες, μέ

⁸² Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, ὀ.π., σ.19.

⁸³ Βλ. Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), ὀ.π., σσ.203-208.

⁸⁴ Βλ. Στεφάνου Ἀλεξόπουλου (Πρωτ/ρου), ὀ.π., σσ.213-219.

τρία Βιβλικά ἀναγνώσματα καί 12 ιδιόμελα τροπάρια ἀποδιδόμενα στον ἅγιο Σωφρόνιο, κάτι ὅμως πού δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ⁸⁵.

Στή δεύτερη ἔκδοση τοῦ Πεντηκοσταρίου πού ἔγινε στή Βενετία τό ἔτος 1579 ἀπό τόν Ἰάκωβο Λεογγίνο δημοσιεύθηκε καί «*Ἀκολουθία τῶν μεγάλων Ὁρῶν τῆς παραμονῆς τῆς ἀγίας Πεντηκοστῆς*». Πρόκειται γιά ἔργο τοῦ πρωτοπαπᾶ Ναυπλίου Νικολάου Μαλαξοῦ (ιστ' αἰ.). «*Αὕτη – σημειώνει ὁ καθηγητής Ἰωάννης Φουντούλης – στερεῖται ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος ὡς νεωτέρα καί ὡς μή ἔχουσα ἔρεισμα ἐν τῇ λειτουργικῇ παραδόσει*»⁸⁶.

ε) Τά Μεσώρια. Ἡ ἐν λόγῳ Ἀκολουθία συνίσταται ἀπό 12 ἡμερινούς καί δώδεκα νυκτερινούς ψαλμούς, μέ στόχο τήν ἀδιάλειπτη κατ' ἰδίαν προσευχή τῶν Πατέρων τῆς Ἐρήμου, ἐνίοτε δέ καί τῶν κοινοβίων. Κάθε ὥρα τῆς ἡμέρας καί τῆς νύκτας περιλαμβάνει ἕναν ψαλμό, μία εὐχή καί ὠρισμένες φορές ἀναγνώσματα καί τήν ψαλμωδία τοῦ Ἀλληλούϊα.

Γιά πρώτη φορά οἱ δώδεκα ἢ οἱ ἕξι ψαλμοί, μέ περιεχόμενο τήν προσευχή καθ' ὅλο τό νυχθήμερο, μαρτυροῦνται τόν 4^ο αἰ. στό Παχωμιανό Τυπικό καί τόν Εὐσέβιο Καισαρείας. Ἐκτοτε διαδόθηκε εὐρύτερα τόσο

⁸⁵ Βλ. Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, «Τά δώδεκα ιδιόμελα τῶν μεγάλων Ὁρῶν τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων», ἐν *Λειτουργικά Θέματα Ζ'*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ.69-98. Τοῦ ἰδίου, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικάς Ἀπορίας*, τόμ. Ε', Ἀθήνα 2003, σσ.229-230.

⁸⁶ Ἰωάννου Μ. Φουντούλη, *Αἱ Μεγάλαι Ὑραι τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Μεγάλης Παρασκευῆς καί τοῦ Μεγάλου Σαββάτου...*, σ.6, σχ.5. Τοῦ ἰδίου, *Αἱ Μεγάλαι Ὑραι τῆς παραμονῆς τῆς Πεντηκοστῆς*, Θεσσαλονίκη 1971.

στήν Ανατολή, όσο και στή Δύση από τούς άναχωρητές Αιγύπτου και Παλαιστίνης, τόν άγιο Ίωάννη τόν Κασσιανό, τόν άγιο Βενέδικτο κ.ά.

Σχετίζεται άμεσα μέ τό είκοσιτετράωρο Ώρολόγιο τής Μονής τών Άκοιμήτων στήν Κωνσταντινούπολη και μαρτυρεΐται σέ παλαιά Ώρολόγια και λειτουργικά Τυπικά τουλάχιστον μέχρι τόν 12^ο αϊ. Από τήν περίοδο αυτή οι δώδεκα ψαλμοί μετεξελίχθηκαν στά μεσώρια. Παρενεβλήθησαν δηλαδή ανά τριάδες μεταξύ τών τεσσάρων γνωστών Ώρών μέ σκοπό τή διεύρυνση τής προσευχής τών μοναχών.

Έχει διαπιστωθει από τή σχετική έρευνα τών πηγών ότι οι ψαλμοί αυτής τής Άκολουθίας, όσο και τών μεσωρίων δέν εΐναι ποτέ οι ΐδιοι. Τά Μεσώρια ιδιαίτερα φαίνεται ότι παλαιότερα ψαλλόταν όλο τό χρόνο στό Ναό ή στό κελλί. Άργότερα μέχρι και σήμερα περιορίσθηκαν στίς νηστεΐες Χριστουγέννων και Άγίων Άποστόλων⁸⁷.

Θά ολοκληρώσουμε τήν Εϊσήγησή μας μέ ένα λόγο τοϋ άγίου Συμεών Θεσσαλονίκης για τή λειτουργική προσευχή· *«Η δέ γε προσευχή – γράφει – αύτῶ παρίστησι τῶ Θεῶ και ένοϊ αύτῆς, και τά τοϋ φίλου ποιει και όμιλει και θαρρει και εν ποιει μετ' αύτοϋ. Ώφειλεν οϋν άσίγητός τε και άπαυστος εΐναι ὡσπερ τοϊς άγγέλοις. Έπει και τοϋτο μόνον ζητεϊ ό Θεός παρ' ήμῶν, τό μεμνησθαι αύτοϋ και σύν αύτῶ εΐναι και αύτόν μόνον ζητεϊν και άγαπᾶν και όρᾶν, ως αν και τά αύτοϋ καθαρῶς λαμβάνωμεν και*

⁸⁷ Περί τών Μεσωρίων βλ. Παναγιώτη Ί. Σκαλτσῆ, «Ὡς εΐναι τήν εύχήν άπαυστον». *Η Άκολουθία τών δώδεκα ψαλμῶν* [Λειτουργικά και Ύμνολογικά Παράλληλα -5], έκδ. Δέσποινα Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 119 έξ.

ἀμέσως. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο ἡμῖν διὰ τό κάλυμμα τῆς σαρκός καί τάς ἀνάγκας ἀδύνατον, μόλις δέ τισι σπανίως Θεοῦ δωρεά ἐξεγένετο ἰσαγγέλους, κατ' ἀνάγκην τεταγμένους καιρούς καί ὠρισμένους ἀπαραιτήτους εἰς προσευχάς ἐτάξατο ἡ Ἐκκλησία καί ὀφειλήν ἐν τούτοις ἅπας ἔχει πιστός»⁸⁸.

Οἱ τεταγμένοι καιροί τῶν Ἀκολουθιῶν τῶν Ὁρῶν στοχεύουν ἀκριβῶς στήν ἀδιάλειπτη προσευχή καί κοινωνία μέ τόν Θεό. Μιμούμενοι τό ἔργο καί τή ζωή τῶν Ἀποστόλων καλούμαστε «ἐν παντί καιρῷ καί πᾶσι ὥρα» νά ἔχουμε ὡς μέτρο καί ἄξονα τῆς ζωῆς μας τό Χριστό· νά συνδέομε τό χρόνο μας μέ τά γεγονότα τῆς θείας Οἰκονομίας καί νά τόν νοηματοδοτοῦμε μπολιάζοντάς τον στήν ἐσχατολογική προοπτική καί αἰωνιότητα· νά βιώνουμε τήν κάθε στιγμή ὡς ἀφετηρία μετάνοιας καί εὐκαιρία γιά τήν ἀνακαίνισή μας σέ «**καινόν ἄνθρωπον**»⁸⁹.

⁸⁸ Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάλογος...*, ΣΖΖ', ΡG 155, 549B.

⁸⁹ Ἐφ. 4,24.